

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İDİL
(Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildirileri)

Editör

Yrd. Doç. Dr. M. Nesim DORU

İstanbul-2011

İSLÂMİYET ÖNCESİ İDİL VE ÇEVRESİ TARİHİ

Abdulkaki BOZKURT

Mardin Artuklu Üniversitesi

Özet

İdil, Mezopotamya’da yer alan eski bir yerleşim birimidir. Yerleşim yeri olarak, tarihte bilinen Tur-Abidin ve Ceziret-i İbn-i Ömer’e yakınlığı ile bilinmektedir. Yaklaşık M.Ö.5000 yıllarından beri insanların kullandığı coğrafi bir alan olduğu, ortaya çıkarılan arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır. Söz konusu arkeolojik kazılar neticesinde; Halaf kültürü etkisinde kaldığı ortaya çıkarılmıştır. Bölgede Kent Devletleri kurulduğu sırada da Ninive kent merkezinin kuşatımı içerisinde yer aldığı görülmektedir. Kent Devletlerinin ardından Subaru ve Hurriler’in oluşturduğu medeniyetin bir parçası haline gelmiştir. Daha sonra Hurri ve Mittaniler’in egemenliğine giren bölgeye bir sonraki dönemde Asurlular ve Urartular egemen olmuştur. İskitler, Medler, Persler, Büyük İskender, Selevkoslar, Partlar, Büyük Tigran ve Roma egemenlikleri birbirlerini izlemiştir. İslamiyetin gelişine yakın bir tarihe kadar Partlar-Romalılar ile Sasaniler-Romalılar arasında sürekli gidip geldiği ve bu sebeple yöre halkının büyük ızdıraplar çektiği anlaşılmaktadır. 395’ten sonra Bizans egemenliğine giren İdil ve çevresi, 639 tarihine kadar zaman zaman Sasaniler araya girmişseler de nihayetinde Bizans egemenliğinde iken İslam orduları tarafından fethedilecektir.

Abstract

İdil is an ancient settlement in Mesopotamia. As a place of residence, it is known with its closeness to Tour-Abidin and Ceziret-i İbn-i Omar. It is clear from the archaeological findings that it is a geographical area of about BC 5000 years. As a result of archaeological excavations in question; it is found that it had been influenced by Halaf culture. Also when the City States had been established it is seen that İdil was in the surrounding of the Ninive city centre. The city then had become a part of civilization that Subarids and Hurris formed. The area, then being ruled by Hurris and Mittanis, had been dominated by the Assyrians and Urartus. Scythians, Medes, Persians, Alexander the Great, the Seleucids, Parthians, Big Tigran and Roman dominators were followed by one another. Until a near time to the advent of Islam the area had gone between Parthians-Romans and Sassanid-Romans and therefore understood that the local people led by great griefs. İdil and its surroundings came under the control of Byzantine in 395 and till 639, though sometimes Sassanids interfered, in the end it was conquered by Islamic armies when it was under Byzantine rule.

Bir kişiyi veya mekânı araştırırken ona şekil veren, oluşmasına katkı sağlayan yakın çevresinden soyutlamak, araştırılanı eksik bırakacağı açıktır. Bundan dolayı ilk çağ araştırmalarında kent tarihleri incelenirken daha çok bir yerleşim birimi olarak değil, içinde bulunduğu bölge itibarıyla araştırılmasının olanaklar açısından daha elverişli olduğu bilinmektedir. Bu çerçevede, araştırmasını yapacağımız İdil’in İslamiyet’ten

önceki tarihinde çoğu zaman bölgeye en yakın yerleşim birimlerinden hareketle bir takım veriler otaya konmaya çalışılacaktır.

Genel anlamda Mezopotamya'nın önemli bir kesitinde yer alan İdil, özel anlamda en fazla Tur-Abidin¹ ve Ceziret-i İbn-i Ömer'e yakınlığı ile bilinen bir yerdir. Tur-Abidin olarak bilinen dağlık bölgenin, büyük bir kısmı günümüzde Mardin İl sınırları içerisinde kalmaktadır. Ayrıca, Dicle'nin güneyinde Batman ile Şırnak illerinin Mardin'e komşu yöreleri de aynı dağlık arazinin parçaları olarak değerlendirilmektedir². Ceziret-i İbn-i Ömer ise günümüzde "Cizre" olarak bilinen yerleşim biriminin eski adı olduğu kabul edilmektedir³. Bütün dünyayı suların kapladığı ve yalnızca Hz. Nuh ile birlikte olanların kurtuluşuna vesile olan geminin karaya oturduğu yerdir (Cudi Dağı) burası. Hatta denilebilir ki; burası beşeriyetin üzerinde yeniden hayat bulduğu bir coğrafyadır⁴. Bu açıdan değerlendirildiğinde İdil ve çevresinin, insanlık tarihi açısından bir dönüm noktası olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Bunun yanında, araştırma konumuz olan yöre, ilk çağ araştırmacıları tarafından Habur, Nusaybin, "Ra'su'l-Ayn"(Ceylanpınar) hattı ve daha sonraları yani M.Ö 4500– M.Ö.608 tarihleri arasında bölge yerleşimlerine şekil veren Diyarbakır Ergani'den güneydoğuya doğru uzanan önce Asurluların Kaşiyari daha sonraki dönemlerde Masius denen Mazıdağı geçitlerini aşarak bugünkü Mardin merkezine ulaşan ticari yolun oluşturduğu bölge⁵ olarak da ele alınmıştır. Yine araştırmacılar batıda Büyük Sahra ve Akdeniz, doğuda Tar Çölü ve Himalayalar, kuzeyde Avrasya sıradağları omurgası-Balkanlar, Kafkaslar, Elburz, Hindikuş dağları ve güneyde, rastlantı olarak Yengeç Dönencesi'nin oluşturduğu bölgeyi "Verimli Hilal" olarak

¹ Romalılar, "Turabdin" (Hizmetkârlar Dağı) adını doğunun eski topluluklarından almıştı. Bu ad, daha sonraları 4. yüzyıldan itibaren kurulan manastırlarda yaşayan keşişlere atfedilerek, Hıristiyan bakış açısına göre "Tanrı Hizmetkarları Dağı"na dönüştü. Coğrafi olarak da Güneydoğu Anadolu'da, Dicle ile Suriye sınırı arasında kalan yüksek kalker platosu (Hans Hollerweger, Canlı Kültür Mirası Turabdin, "Önsöz" Çev.,Sevil Gülçur,İstanbul,1999, s.17.)

² Metin Ahunbay, *Taşın Belleği Mardin*, "Antik Mardin" YKY Yay. İst., 2005, s. 62.

³ Abdurrahman Acar, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu-Sempozyum Bildirileri,"İslam Coğrafyacılarına Göre Şırnak ve Çevresi", Editör: M. Nesim Doru, Şırnak Üniversitesi Yay. Ankara, 2010, s. 79.

⁴ Lahdo İshak, *Ba-Zebday 'Abake'l-ıman*, Müessesetü'tanzide't-tasviri, Dar Mektebeti'l-aile, Haleb, 1998, s.19. Her ne kadar Hz. Nuh'un gemisinin Cudi Dağı'nı da karaya oturduğu şeklinde yaygın bir kanaat varsa da konuyla ilgili farklı görüşler de mevcuttur. Görüş farklılıkları daha çok Kur'an-ı Kerim'de geçen " Su çekildi; iş bitirildi; (gemi de) Cûdî (dağının) üzerine yerleşti" (Hûd Suresi 44. Ayet) ayetindeki "Cudi" kelimesi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ekrem Sarıkcıoğlu'nun konuya ilişkin görüşü ise nakle değerlidir: "Müfessirler Cudi'nin neresi olduğu konusunda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Daha çok Tevrat'taki gibi bir dağ ismi olabileceği ihtimali üzerinde durmuşlar ve Cudi isimli dağ aramışlardır. Birçok yerde bu isme rastlanınca bu sefer bazıları Hz. Nuh'a yakışır yüksek bir dağ bulmaya çalışırken, bazıları da bu kelimenin özel isim olmadığı herhangi bir dağ anlamında bir cins isim olduğu kanaatine varmışlardır. Günümüz ilim adamları da bu görüşleri nakletmekle kendilerinin de kesin kanaat varamadıklarını zimnen ortaya koymaktadırlar" (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Sarıkcıoğlu, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu-Sempozyum Bildirileri, "Kur'an ve Arkeoloji Işığında Nuh Tufanı" , Şırnak Üniversitesi Yay. Ankara, 2010, s.32.)

⁵ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, TTK, Ankara, 2001, C.I, s.13.

tanımlayıp,⁶ doğal bir şekilde söz konusu yöremizi de bu bölgenin sınırlarına dâhil etmişlerdir.⁷

İnsanoğlu, “Verimli Hilal” olarak adlandırılan bu bölgede birbirlerini izleyen uzun kuşaklar boyunca aynı yerleşim yerinde yaşayarak kamıştan ya da çamurdan yapmış olduğu ev kümelerinin zamanla yıkılması ve üzerlerine tekrar tekrar ev yapması sonucunda höyükler oluşturmuştur.⁸ Arkeologlar bu höyüklerde çeşitli dönemlerde kurulan yerleşme tabakalarını inceleyerek tarih öncesi dönemde insanlığın izlediği gelişimi inceleme fırsatını elde etmişlerdir. Söz konusu incelemeler sonucunda; her bir yerleşim katmanını insanlık tarihi açısından bir çağ atlama, bir ilerleme olarak değerlendirmişlerdir. Keşfedilen katmanlar, farklılıklarına ve kültürel ilerlemişliklerine göre de çeşitli adlar almışlardır. Buna göre Yukarı Mezopotamya’da mevcut olan höyüklerde yapılan arkeolojik araştırmalarda klasik Hassuna (M.Ö 5800–5000), Samarra (M.Ö 5300–5000) ve Halaf (M.Ö 5000–4400) kültür üçlüsünün varlığı tespit edilmiştir⁹. Ancak her ne kadar klasik Hassuna ve Samarra kültürlerinin izlerine rastlanılmış olsa da yöreyi büyük ölçüde etkisi altına alan kültürün Tel-Halaf kültürü olduğu kabul edilmektedir¹⁰. Halaf; Habur’da Halaf Höyüğü olması nedeniyle bu ismi almıştır. Halaflıların, bitki tarımı ile hayvan besleyiciliğini birlikte yürüterek karma tarım yaptıkları anlaşılmaktadır¹¹. Bunun yanı sıra, artık burada çok ince ve özenle boyanmış seramiğin ustalarca yapıldığı görülmektedir. Hatta bu çanak-çömlek grubunda yer alan ve uzun bir süreç olan bireysel boyama işleminden geçirilmiş kapların, bağımsız kişilerin yapıtı olduğu açıkça bellidir ve bu kişiler üretim sürecinin her aşamasını kendileri yürütmüş olabileceği düşünülmektedir. İşte bu sebeple de söz konusu dönem, adını, bu seramiğin ilk çıkarıldığı yer olan Halaf Höyüğünden almaktadır¹². Halaf kültürünün kendine özgü bu yapısı, bölge içerisinde bulunan Gıré Alımışmış, Gıré Koriye ve Gıré Harrin’de de izlerine rastlamak mümkündür¹³.

Tarih öncesi kurulan medeniyetlerin tamamı ya büyük ırmakların kenarlarında ya da yakın çevrelerinde kurulmuşlardır. Mezopotamya’yı medeniyet tarihi açısından dünyanın beşiği konumuna getiren unsur hiç şüphesiz bu kültüre hayat veren Dicle ve Fırat nehirleridir. Bu bağlamda İdil’in de içerisinde yer aldığı bölgenin tarihini M.Ö 6000’lere götürmek pek mümkün görünmemektedir. Buna rağmen bölge tarihinin gerek arkeolojik gerekse de tarihi incelemeleri dikkate alındığında aşağı yukarı M.Ö. 5000’lere kadar götürülebileceği, ortaya çıkarılan seramik buluntularından anlaşılmaktadır. Bununla birlikte çevrede bulunan höyük ve özellikle Gınavaz kazıları dikkate alındığında bölgede M.Ö.4. bin yılı sonlarından itibaren

⁶ Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu*, Çev. Mete Tuncay-Alâeddin Şenel, Alan Yay. İst.1993, s.53.

⁷ Ramazan Şeşen, “Cezire” Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993,C.7, s.509.

⁸ Childe, *a.g.e.*, s. 41.

⁹ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, *Mardin -Aşiret- Cemaat- Devlet*, Tarih Vakfı Yay. İst. 2001, s.23.

¹⁰ Suavi Aydın, vd, *a.g.e.*, s.24.

¹¹ Childe, *a.g.e.*, s.55.

¹² Hans J.Nissen, *Anahatlarıyla Mezopotamya*, Çev.:Z.Zühre İlkelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İst.,2004, s.52.

¹³ Suavi Aydın, vd, *a.g.e.*, s.25.

Mezopotamya'nın tüm siyasi ve kültürel oluşumlarını en gelişmiş şekilleriyle takip etmek mümkün olabilmektedir¹⁴.

M.Ö. 4000 Kent Devletleri

M.Ö. IV. bin yılda Mezopotamya'da kent devletlerinin ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu dönemin kentleri büyük ölçüde çevresinde yer alan belirli sayıdaki uydu kırsal yerleşimin merkezinde bulunan büyük yerleşim yerleri olduğu ve bu yerlerin esas itibarıyla üç büyük ırmağın her birindeki bir ya da birkaç merkez ve onu çevreleyen kırsal kümenin oluşturduğu üç ana kuşatım biçimindedir. Batıdaki kuşatım; orta Fırat bölgesindeki kentsel yerleşimler etrafındadır. Doğudaki kuşatım; antik Ninive kenti merkez olmak üzere Yukarı Dicle ve Musul çevresindedir. Ortadaki kuşatım ise; Çağçağ ırmağı üzerindeki Tel-Braktır¹⁵. Bu dönemde İdil'i doğudaki kuşatım olan antik Ninive kent merkezinin kırsal uzantısı olarak değerlendirmek kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

M.Ö. 3000–2000 Subaru ve Hurriler

M.Ö. III. bin Mezopotamya'da ilk siyasi örgütlenmelerin ortaya çıktığı, yazı yoluyla siyaset, ekonomi ve kültür hakkında bilgi edinebildiğimiz, bir anlamda kültürlerin yalnız maddi buluntularla değil, yazı gibi semboller sistemi ile bize ulaştığı dönemdir¹⁶.

M.Ö. 3000'de Kuzey Mezopotamya'da Subaru adlı savaşçı oymakların var olduğu, Sümer-Akadlar'dan kalma belgelerden anlaşılmaktadır. "Subaru" bu kavmin dilinde "ırmaklar arası" anlamına geliyordu¹⁷. Aynı dönemde Hurrilerin İdil'in de içinde yer aldığı yöreye yerleştiklerini görüyoruz. Nitekim Hurri dilindeki en eski yazılı belge de yine bu bölgede bulunmuştur. Belge, Urkis şehrinde bir tapınağın kurulması ile ilgili olup şimdi Loure müzesinde saklanmaktadır. Söz konusu yazıt, tunçtan bir aslan heykelciğinin konu olduğu, taş levha üzerine arkaik çivi yazısı ile yazılmış olup M.Ö. 2300 yıllarına aittir. Bir başka belgede bu kent, Hurri Tanrısı Kumarbi'nin oturduğu yer olarak gösterilmektedir. Belgelerin bulunduğu yer olarak tarif edilen coğrafya; "yukarı Fırat ile onun bir kolu olan Habur ırmağı arasında, dağlık bölge içinde"¹⁸ denmektedir. Bu durum, bu dönemde Hurri krallık merkezinin Mardin yöresinde bulunduğu¹⁹ dolayısıyla İdil'e de çok yakın bir yerde olduğu görüşünü kuvvetle desteklemektedir. Bunun yanında M.Ö. 2. bindeki başlıca Hurri merkezlerinden; Urfa, Diyarbakır ve Mardin ile Kerkük arasındaki bölgede Hanigalbat²⁰ gibi yerler de zikredilmektedir²¹.

¹⁴Hayat Erkenal, Taşın Belleği Mardin, "Mardin'in Eski Mezopotamya Kültürleri Açısından Yeri ve Önemi" YKY Yay.İst.,2005,s.39.

¹⁵Suavi Aydın vd, a.g.e., s. 29.

¹⁶Suavi Aydın vd, a.g.e., s. 30.

¹⁷Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, San Matbaası, Ank.1992, s.3.

¹⁸Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tubitak yay. Ank. 2005, s. 173.

¹⁹Joan Oates, *Babil*, Arkadaş yay. Çev. Fatma Çizmeli, Ank. 2004, s. 39., Akurgal, a.g.e., s. 173.

²⁰Hanigalbat: Hurri Ülkesinin en eski adıdır (Akurgal, a.g.e.,s.75)

²¹Oates, a.g.e., s. 39.

M.Ö. 2000 Hurri-Mittani Konfederasyonu

M.Ö. 2000 yılı başlarında Hurrilerin siyasi açıdan etkin oldukları bir dönemdir. Bu dönemin ortalarına gelindiğinde Hurrilerin sadece siyasi açıdan değil kültürel açıdan da nüfuzlarının arttığı, hatta kuzey Suriye’de bulunan ve Amurru kralları tarafından yönetilen Sami kökenli Hana Krallığının dahi tamamen Hurrileştiği kaydedilmektedir²². M.Ö. 2000 yılının ortaları aynı zamanda Mitanniler’in Zagros Dağlarının üzerinden Yukarı Mezopotamya’ya geldikleri dönemdir²³. Hurriler’in soylu sınıfı olarak adlandırılan Mitanniler,²⁴ oluşturmuş oldukları Hurri-Mitanni konfederasyonu ile zikredilen dönem itibarıyla yakın doğunun Mısır’dan sonra en büyük siyasal gücü haline gelmişlerdir²⁵. Sınırları, Waşşugani merkez olmak üzere Kerkük’ten Hatay’a kadar genişlemişti.²⁶ Waşşugani’nin yeri tam olarak bilinmemekle birlikte Harran’la Ninova arasında Batı Habur nehrinin kaynaklarına yakın bir yerde olduğu tahmin edilmektedir. Mitannilerin yavaş yavaş Hurrilerin aleyhinde genişlemesiyle bu krallığı ortadan kaldırdığı anlaşılmaktadır²⁷. Dönemin aydınlatılmasını sağlayacak belgelerin olmayışı özellikle M.Ö. 1500–1300 yılların arasının karanlık kalmasına neden olmuştur²⁸.

M.Ö. 2000 Asurlular Dönemi

M.Ö XIV. Yüzyılda Mitanniler üzerine bir sefer düzenleyen Hitit kralı I.Şippilulima, Mitanniler’in merkezine ulaşarak bu devleti ele geçirmiştir. Ancak Mitannilerin düşmesiyle Asurlulardan kaynaklanan potansiyel tehlike karşısında Mitanniler Hititlilere bağlanarak tampon devlet konumuna getirildi²⁹. Daha sonra yaklaşık olarak M.Ö. 1300 sularında Asur kralı I. Salmanasar, Mitanni krallığını ele geçirecek Hanigaltbalt’ı bir Asur eyaleti haline getirdi³⁰. Ancak her ne kadar Asurlular bölgeyi ele geçirmişlerse de Hitit uygarlığı bütün Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya’da etkisini artırarak devam ettirecektir³¹.

Asurlular, M.Ö. XV. Yüzyılda Hurrilerin egemenliği altında yaşayan Sami bir kavimdi. XII. Yüzyıla doğru daha güneye göç ederek Dicle ve Fırat ırmaklarının yukarı kesimlerine yerleşmişlerdi. Aşiretler halinde yaşayıp hayvan yetiştiriciliği yapan ve yetiştirdiği bu hayvanları komşu ülkelere satarak geçinimlerini sağlayan bir topluluktu. Aşiret beylerinden biri olan Asuresaysı bu ayrı ayrı toplulukları bir araya

²² Suavi Aydın, vd, *a.g.e.*, s. 36.

²³ Türk Ansiklopedisi, “*Hurriler*”, MEB, Ankara 1971, C.19, s.388.

²⁴ Seton Lloyd, *Türkiye’nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Ender Varinlioğlu, Tubitak Yay. Ank. 2003, s.37.

²⁵ Ekrem Akurgal, *a.g.e.*, s. 69.

²⁶ Türk Ansiklopedisi, *a.g.m.*, s.388.

²⁷ Lloyd, *a.g.e.*, s.37, Suavi Aydın, vd, *a.g.e.*, s. 37.

²⁸ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s.3.

²⁹ J.G.Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev.Esra Davutoğlu, Arkadaş Yay., Ankara, 2001, s. 50.

³⁰ Akurgal, *a.g.e.*, s.178.

³¹ Akurgal, *a.g.e.*, s.175.

getirerek devletlerini kurmuştur. Asur'u da başkent ilan eden Asuresaysi, kendini de 'Büyük Hükümdar' ilan etmiştir³².

İlk yeni Asur Kralları [(II. Asur'dan II. Tukulti-Ninurta'ya kadar (934–884)] yazıtlarında bazen orta Asur dönemindeki selefleri tarafından daha önceden fethedilmiş yerlere savaş açtıklarından söz ederler. Bu da 10. Yüzyıldan 9.yüzyıla dek süren Asur yayılmasını haklı çıkartan gerekçelerden birinin Orta Asur Krallarının oluşturdukları örneklerin izlenmesi olduğunu düşündürür. Başka bir ifade ile kendilerini Habur'a ve ötesine uzanan hak sahibi oldukları bölgede egemenliklerini yeniden kuran ve pekiştiren kimseler olarak tanıtırlandı. Bu ideoloji gereği, bölgedeki yerel beylerini Asur otoritesine karşı "ayaklanan" adamlar diye görmek meşru oluyordu³³.

Asurlular döneminde İdil yöresi, Asurluların çevre ülkelerle yaptıkları savaşlar yüzünden sık-sık askeri akınlara uğramış ve bu akınlara uğramış olduğu bütün yıkıcı sonuçlarına maruz kalmıştır. Nitekim yöre, Asur kaynaklarında Asur hükümdarlarının yapmış olduğu askeri seferlerin geçtiği yol ağının bir parçası olmuş ve belgelerde bu vesileyle anılmıştır. II. Assurnasirpal'in 879'da kuzey yönünde giriştiği seferle ilgili kayıtlarda, Tuşhan'a yönelik yürüyüşün Kaşyari Dağı'nın eteklerindeki Matyatu (Midyat) kentinden başladığı, ordunun Kaşyari Dağı'nı 6 günde aşığı ve Nairi ülkelerine ulaştığı anlatılmaktadır³⁴. 882 tarihli seferi anlatan Kalhu Yazıtı'nda ise sefer yolu şöyle tanımlanmaktadır: "Ninuwa-Subnat Nehri İzalla (Asalli) ülkesinde haraç-Kaşyari Dağı-Kinabu kenti. Mariru kenti-Teala kenti-Nirbu ülkesi ve kenti- Tuşhan kenti..." Yazıtta geçen Subnat Nehrinin kaynağı, buradaki II. Assurnasirpal kabartması ve yazıtı nedeniyle, Cizre-Nusaybin yolu üzerindeki Babil Köyü ile özdeşleştirilmektedir. Kaşyari Dağı'na girmeden önce geçilen İzalla ülkesi, Tur-Abidin'in batı kesimine bağlanmakta; buna bağlı olarak da, bu seferde izlenen yolun, Savur geçidinin batısında yer alan ikinci bir geçit olması gerektiği düşünülmektedir. Bu geçidin de Mardin Eşiği olduğu tahmin edilmektedir. Subnat kaynağı ile Tuşhan arasındaki yürüyüş esnasında anılan dört kentin, Mardin eşiğini kuzeye doğru izleyen ve bugün de kullanılan tarihsel Mardin-Diyarbakır yolu üzerinde olması düşünülmektedir³⁵.

M.Ö.1000'li Yıllar Babililer-Persler

Asur, Assurnasirpal'in saltanatı sırasında en parlak devrini yaşadıktan sonra, onun ölümü üzerine M.Ö. 612'de Med kralı Uvahşatraz ile Babil Kralı Nabopolasar'ın

³² Louis Frederic, *Medeniyetler Ansiklopedisi*, Çev. Vahdet Gültekin, Doğan Kardeş Matbaası, C. I, s. 126.

³³ Amelie KUHRT, *Eskiçağda Yakındoğu*, Çev.Dilek ŞENDİL, T.İş Bankası Kültür yayınları,İst.II.Baskı C.II, s.131.

³⁴Belgenin orijinal metninde şunlar denilmektedir:"Matiate'yi (Midyat) ve köylerini buyruğum altına soktum. Bol ganimet edinin, onları yüklü haraca ve vergiye bağladım". (Sebastiyan Brock, *Canlı Kültür Mirası Turabdin*, "Eski Süryani-Arami Kültürünün Anavatanı",Çev.,Sevil Gülçur,İstanbul,1999, s.24.)

³⁵ Suavi Aydın, vd, *a.g.e.*, s. 43–44.

önderliğindeki ittifak Ninive'yi alarak³⁶ bu bölgeye Babillilerin egemen olmasını sağladılar. Ancak bu egemenlik Perslerin yayılmasıyla fazla sürmeyecektir.

Persler eski Elam bölgesine yerleşmiş bir Hint-Avrupa boyuydu. Adlarını ilk kalelerinden biri olan Parsua (Fars)'dan almışlardı. Prenslerinden Kambiz, Med kralı Astyages'ın kızıyla evlenmişti. Bu evlilikten doğan Kiros, büyük babasına isyan ederek başkent Hamedan'ı ele geçirmişti. M.Ö.539'da Kiros, Babil'i de ele geçirerek³⁷ İdil yöresini Pers hâkimiyetine almıştır. I.Darius (Dara) zamanında (521–486) satraplık örgüt biçimiyle Pers imparatorluğu 20 idari birime ayrılmış³⁸ İdil bölgesi, Suriye-Fenike-Filistin satraplığına bağlanmıştır. Bu dönem içerisinde Persler, Küçük Asya'daki (Anadolu) Sard'dan başlayarak, Babil ve Sus'tan geçtikten sonra güney İran'daki Persepolis'e ulaşan ve yol boyunca hanlarla donatılmış, resmi habercilerin kullanmaları için yedek atların dahi bulundurulduğu ünlü "Kral Yolu"nu yapmışlardır³⁹. Bu yol, bir kısmı Kayseri'den Malatya'ya, Dicle'den aşağı Diyarbakır'a oradan da Tur-Abidin dağlarını aşan bir güzergâh izlemektedir⁴⁰.

Bölgede Karışık bir Dönem; Büyük İskender-Selevkoslar-Partlar

Bölgede Pers egemenliği M.Ö. 331 yılında Makedonya Kralı Büyük İskender'in Erbil yakınlarında Pers ordusunu yenmesiyle sona ermiştir⁴¹. Tam Arap seferine çıkmak üzereyken 2 Haziran 323'te hastalanan İskender, 13 Haziranda, henüz 33 yaşındayken ölmüştür. Ölümünün ardından generalleri arasındaki çekişmeler sonucunda Mısır'da Batlamyus ve Anadolu'da da Selevkoslar tarafından iki yeni imparatorluk kurulmuştur⁴². İdil bölgesi de bu paylaşımında Selevkosların eline geçmiştir⁴³. M.Ö. 301'de Selevkos'un kurduğu Selevkiye (Asya/Suriye) Krallığı egemenliğine giren Cizre, İdil'e en yakın bölgelerden biridir. Hatta günümüzde bile Cizre'nin 45 km batısında İdil'e bağlı Selekon (Selekon) adlı bir köyün varlığı Selevkosların İdil'deki hâkimiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Cizre 23 yıl Selevkosların elinde kaldıktan sonra M.Ö. 275 yılında Keltler'in istilasına uğramıştır⁴⁴.

Selevkos egemenliği M.Ö. 256'da İran'da Arsakes tarafından kurulan Part devletinin M.Ö. 161–122 yılları arasında tüm Mezopotamya'yı ele geçirmesiyle son bulmuştur⁴⁵. Ancak Partlarla Selevkoslar arasındaki bu amansız mücadele sonucu bölgemiz, dönem boyunca tahrip edilmiştir⁴⁶. Onların ardılları M.S. 64'te Pompey'in Suriye'yi Roma eyaleti yapınca kadar başta kalmışlardır⁴⁷.

³⁶ Frederic, *a.g.e.*, s. 127.

³⁷ Oates, *a.g.e.*, s. 142–143.

³⁸ Oates, *a.g.e.*, s.143–144.

³⁹ Childe,*a.g.e.*, s.129.

⁴⁰ Lloyd, *a.g.e.*, s. 124.

⁴¹ Suavi Aydın, v.d, *a.g.e.*, s. 46.

⁴² Oates, *a.g.e.*, s.149.

⁴³ Suavi Aydın, vd., *a.g.e.*, s. 46.

⁴⁴ Abdullah Yaşın, *Tarih Kültür ve Cizre*, Kuloğlu Matbaası, Ankara,2007,s.26.

⁴⁵ Oates, *a.g.e.*, s. 149.

⁴⁶ Suavi Aydın, v.d., *a.g.e.*, s. 48.

⁴⁷ Oates, *a.g.e.*, s. 148.

Roma-Bizans Dönemi

Bölgenin Romalıların eline geçmesiyle birlikte makûs talihiyle yeniden karşı karşıya kalmış olduğu görülmektedir. Bu talihsizliğin sebebi ise, Roma-Bizans ve Sasani Devletlerinin çatışma alanı içerisine girmiş olmasından kaynaklanıyordu. Roma ve Sasanilerin hâkimiyet mücadelesi nedeniyle yöre halkı her iki gücün elinde gidip gelmiş ve savaşın tüm acılarını yaşamıştır⁴⁸. Hiç şüphesiz bu çatışmalara meydan veren en önemli unsur İpek Yolu üzerinde ticari bir merkez vazifesi gören Nusaybin'in iki önemli güç için vazgeçilmez konumudur⁴⁹. Nitekim Sasani Kralı I. Şahpur M.S. 250–260 yılları arasında bölge üzerine şiddetli saldırılar düzenleyerek kaleleri yerle bir etmiş, halkın büyük bir kısmını öldürmüş geri kalanını da esir almıştır. Ancak M.S. 283'te görünen o ki, bölge tekrar Romalıların eline geçmiştir. Daha sonra imparator olan Ermeni asıllı II. Tridat döneminde kısa bir süreliğine bile olsa savaşlar dinmiş, bu durum, Hıristiyanlığın bölgede rahat bir şekilde yayılmasına olanak sağlamıştır⁵⁰. Ammianus Macellus 4. Yüzyılın ortalarından itibaren Dicle Bölgesinde yer alan iki kentten, Amida (Omid, Diyarbakır) ve Beth Zabday (Azakh-İdil)⁵¹ piskoposlarından söz etmektedir. Mar İgnatios ise Beth Zabday ve çevresine 120 yılında veya 2. Asrın sonunda Hıristiyanlığın gelmeğe başladığı, 4. ve 6. asırlarda ise bölgeye tamamen egemen olduğu⁵² şeklindeki görüşüne paralel olarak, Meshiha-Zekha da yayılış tarihinin başlangıcını 120 olarak ifade etmektedir⁵³.

II. Hüzmüz'ün (302–309) İran tahtına geçişi ile birlikte İranlıların bölge üzerindeki taarruzları yeniden başlayacaktır. Bu taarruzlar karşısında Roma imparatoru Diyoklatianus barış istemek zorunda kalmış, yapılan anlaşma uyarınca da Nusaybin iki ülke arasında sınır olarak kabul edilmiştir⁵⁴. Öyle anlaşılıyor ki bu anlaşma neticesinde İdil'in de içinde yer aldığı bölge, İranlıların elinde kalacaktır. II. Hüzmüz'ün ardından gelen ve "iri omuzlu" (zu'l-ektef) anlamına gelen bir ünvanla anılan, "acımasızlığı" ve "kan dökücülüğü" ile şöhret bulan II. Şabur, (310–379) İran tahtına geçecektir. Şabur, daha önce iki taraf arasında imzalanmış olan anlaşmayı bozarak el-Cezire'nin bütününe yönelik büyük bir harekât başlattığı, önüne çıkan suçlu suçsuz herkesi öldürttüğü⁵⁵ "Sincar Savaş"ında,(348) Roma imparatoru

⁴⁸ Hasan eş-Şümeysani, *Medine 'i-i Mardin Minel Fethu 'l- Arabi İla Sene 1515*, Beyrut, 1987, s.38.

⁴⁹ Suavi Aydın, vd., *a.g.e.*, s. 56.

⁵⁰ Şümeysani, *a.g.e.*, s. 58.

⁵¹ "Beth Zabday"(Ba-Zebday) "sıkça yanlış bir şekilde Gziro (Cizre) olarak belirtilir. Doğrusu;"Azakh-İdil" şeklinde olacaktır". (Hans Hollerweger, *Canlı Kültür Mirası Turabdin*, "önsöz" Çev.,Sevil Gülçur,İstanbul,1999, s.17.)Bir başka yazar, bu görüşü destekledikten sonra "aynı zamanda o bölgenin dörtte birine de verilen isimdir" şeklinde farklı bir görüş belirttikten sonra, yöreye "Cezire-i Kardü" da denildiğini ifade etmektedir.(Lahdo İshak, *a.g.e.*,s.16)

⁵² Mar İgnatios Efrem el-evvel Barsavm, *Tarih Tur'abidin*, Arapçaya terc.Ġroğoryus Bovlus, Bilâ Tarih ve yer, s.14.

⁵³ Andrew Palmer, *Canlı Kültür Mirası Turabdin*, "*Kartmin (Mor Gabriyel) Manastırının 1600 Yıllık Öyküsü*",Çev.,Sevil Gülçur,İstanbul,1999, s.47.

⁵⁴ Şümeysani, *a.g.e.*, s.39–41.

⁵⁵ Özellikle bölgede karşısına çıkan ve kendilerine eman verilmiş kişiler dâhil, rahipler ve hatta yaşlı rahibeleri dahi öldürttüğü rivayet edilmektedir.(Şümeysani, *a.g.e.* s.41)

Kostantin'i (Costantius) de ağır bir yenilgiye uğratmıştır⁵⁶. 363 yılına kadar devam eden savaşlar neticesinde yapılan yeni anlaşma uyarınca; Habur Nehri iki taraf arasında sınır kabul edilmiş ve böylece bölge yeniden Romalıların eline geçmiş oluyordu. Ancak bu anlaşmanın da savaşları bitiremediği ve bölgenin tekrar-tekrar el değiştirdiği, kâh Farsların kâh Romalıların eline geçtiği görülmektedir. Bütün bu olaylar yaşanırken belki de bölgenin tarihi seyrini değiştirecek önemli bir gelişme yaşanmıştır. 422 yılında Yemen Kökenli Arap kabileleri, Ma'rib Barajı'nın çatlama üzerine kabileler halinde göç etmeğe başlayarak Ba-Arbaye (Beth-Arbaya) denilen bölgeye yerleşmeye başlamışlardır. Sözü edilen bölgenin Süryani kaynaklarına göre konumu; Ba-Zebday ile Nusaybin arasındaki bölgedir ki bu bölgeye aynı zamanda Ceziret-i İbn-i Ömer de denilmektedir. Bölgeye yerleşmiş olan Araplar, hem Bizanslıların hem de Farsların ilgisini çekmiş ve her iki taraf da bu toplulukları kendine doğru çekmeğe çalışmıştır⁵⁷. Bu çekişme, beraberinde yeni mücadeleler getirecektir. Nitekim Perslerce Kartmin manastırının 570 yılında yakılıp yıkılmasından 35 yıl sonra, 605'te de Tur-Abidin Kalesi alınacaktır⁵⁸. Ancak 607 yılında yeniden bir anlaşma imzalanarak Tur-Abidin bölgesi Bizanslılara verilecektir. Bölgenin İslam Orduları tarafından fethi gerçekleştiğinde Bizanslılar bölgeye egemen olan güçtü. Gerek fetih gerekse bölgenin İslamlaşmasında yukarıda bahsi geçen Arap göçlerinin çok büyük etkisi olacaktır.

Sonuç:

İdil ve Çevresi İslam öncesi tarihini M.Ö.5000 yıllarına kadar götürmemiz mümkün görünmektedir. Bu coğrafya üzerinde farklı dönemlerde farklı uygarlıklar kurulmuş ve bu uygarlıklar, insanlık tarihine önemli bir ışık kaynağı olmuştur. Bölgede hüküm süren uygarlıkları kronolojik bir sıralamaya tâbi tutacak olursak karşımıza ilk çıkan uygarlığın M.Ö. 3000-2000 Subaru ve Hurriler'in oluşturduğu medeniyet olduğu görülmektedir. Hurri ve Mittanilerden sonra bölgeye Asurlular ve Urartular egemen olmuştur (M.Ö.1260-653). Urartulardan sonra Bölgemize sırasıyla İskitler(M.Ö.653-625), Medler (625-550), Persler(550-331) Büyük İskender (331-323), Selevkoslar (323-140) Partlar (140-85), Büyük Tigran (85-69) ve Romalıların (M.Ö.69-M.S.53) egemenliği söz konusu olmuştur. M.S. 53-395 tarihleri arasında Bölgenin Partlar-Romalılar, Sasaniler-Romalılar arasında sık sık cereyan eden mücadelede sürekli olarak sahip değiştirdiği ve daha çok Roma egemenliğinde kaldığı, 395'ten sonra da Bizans yönetimine girdiği görülmektedir. 639 tarihine kadar devam eden Bizans hâkimiyeti döneminde de, bölgede zaman-zaman İran-Bizans savaşları olmuştur⁵⁹.

⁵⁶Savaşla ilgili görüşlerini aktaran yazar şu bilgilere yer vermektedir: "Her ne kadar bu savaş Sincar'da cereyan etmişse de etkileri yalnız bu bölgede değil, uzun vadede bütün Cezire bölgesinde görülecektir. Özellikle her iki tarafın askeri bölgelerinin olduğu yerlerde bu etki daha çok hissedilmiştir. Şabur, savaşı kazanması ile birlikte, Roma kalıntısı ne kadar insan varsa hepsini kılıçtan geçirerek ortadan kaldırmıştır".(Şümeysani, *a.g.e.*, s.41)

⁵⁷ Şümeysani, *a.g.e.*, s. 42-43.

⁵⁸ Palmer, *a.g.m.*, s.47.

⁵⁹ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s.3.

KAYNAKÇA

- ACAR Abdurrahman, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu-Sempozyum Bildirileri,"*İslam Coğrafyacılarına Göre Şırnak ve Çevresi*", Editör: M. Nesim Doru, Şırnak Üniversitesi Yay. Ankara, 2010.
- AHUNBAY Metin, *Taşın Belleği Mardin*, "Antik Mardin" YKY Yay.İst.,2005.
- AKURGAL Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tubitak yay. Ank. 2005.
- AYDIN Suavi, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, *Mardin -Aşiret- Cemaat-Devlet*, Tarih Vakfı Yay. İst. 2001.
- BEYSANOĞLU Şevket, *Kültürümüzde Diyarbakır*, San Matbaası, Ank.1992.
- BROCK Sebastiyen, *Canlı Kültür Mirası Turabdin*, "Eski Süryani-Arami Kültürünün Anavatanı",Çev.,Sevil Gülçur,İstanbul,1999.
- CHILDE Gordon, , *Tarihte Neler Oldu*, Çev. Mete Tuncay-Alâeddin Şenel, Alan Yay. İst.1993.
- ERKENAL Hayat,*Taşın Belleği Mardin*,"Mardin'in Eski Mezopotamya Kültürleri Açısından Yeri ve Önemi" YKY Yay.İst.,2005.
- FREDERIC Louis, *Medeniyetler Ansiklopedisi*, Çev. Vahdet Gültekin, Doğan Kardeş Matbaası, C. I.
- HOLLERWEGER Hans, *Canlı Kültür Mirası Turabdin*, "önsöz" Çev.,Sevil Gülçur,İstanbul,1999.
- İGNATIYOS Mar Efrem el-evvel Barsavm, *Tarih Tur'abidin*, Arapçaya terc.Ğroğoryus Bovlus, Bilâ Tarih ve yer.
- İSHAK Lahdo, *Ba-Zebday 'Abake'l-iman*, Müessesetü'tanzide't-tasviri, Dar Mektebeti'l-aile, Haleb, 1998.
- J.NISSEN Hans, *Anahatlarıyla Mezopotamya*, Çev.:Z.Zühre İLKGELEN, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İst.,2004.
- KUHRT Amelie, *Eskiçağda Yakınoğu*, Çev.Dilek ŞENDİL, T.İş Bankası Kültür yayınları,İst.II.Baskı C.II.
- LLOYD Seton, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Ender Varinlioğlu, Tubitak Yay. Ank. 2003.
- MACQUEEN J.G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev.Esra Davutoğlu, Arkadaş Yay., Ankara, 2001,
- OATES Joan, *Babil*, Arkadaş yay. Çev. Fatma Çizmeli, Ank. 2004.
- PALMER Andrew, *Canlı Kültür Mirası Turabdin*, "Kartmin (Mor Gabriyel) Manastırının 1600 Yıllık Öyküsü",Çev.,Sevil Gülçur,İstanbul,1999.
- SARIKÇIOĞLU Ekrem, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu-Sempozyum Bildirileri, "Kur'an ve Arkeoloji Işığında Nuh Tufanı" , Şırnak Üniversitesi Yay. Ankara, 2010.
- SEVİN Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, TTK, Ankara, 2001, C.I.
- ŞEŞEN Ramazan, "Cezire" Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993,C.7.
- ŞÜMEYSANİ Hasan, *Medine't-i Mardin Minel Fethu'l- Arabi İla Sene 1515*,Beyrut, 1987.
- Türk Ansiklopedisi, "Hurriler" Maddesi, MEB, Ankara 1971, C.19.
- YAŞIN Abdullah, *Tarih Kültür ve Cizre*, Kuloğlu Matbaası, Ankara,2007.